

Znaczenie kultury ludowej dla rozwoju turystyki na obszarze Borów Tucholskich

Tomasz Karasiewicz, Barbara Szyda

Abstrakt. Celem niniejszej pracy jest wskazanie kultury ludowej Borów Tucholskich jako istotnego elementu w promocji regionu i podniesienia jego wartości turystycznej. Ważna jest prezentacja obecnego stanu funkcjonowania kultury i tradycji na tym terenie. Istotnym, aspektem jest również zwrócenie uwagi na promocje odrębności kulturowej mieszkańców Borów przez instytucje samorządowe czy organizacje społeczne, na różnego rodzaju imprezach kulturalnych i innych przedsięwzięciach. W artykule zaprezentowano przykłady obrzędów i zwyczajów praktykowanych wśród mieszkańców, gwarę, odmianę haftu, jaki wykonuje się na terenie Borów, zabudowania gospodarcze oraz tradycyjną kuchnię regionalną. W dalszej części nawiązano do produktów turystycznych, które tworzone są w oparciu o zasoby kultury ludowej, opisano wioski tematyczne oraz imprezy kulturalne, przyczyniające się do promocji regionu i wpływające na atrakcyjność turystyczną.

Słowa kluczowe: Bory Tucholskie, kultura ludowa, region etnograficzny, gwara, ruch turystyczny

Abstract. The importance of folk culture for the development of tourism in Bory Tucholskie. The aim of the paper is to present the folk culture of Bory Tucholskie region as an important element in promoting the region and increasing its touristic value. It is important to describe the current state of folk culture and tradition in this area. It is also needed to draw attention to the promotion of cultural identity of the inhabitants of Bory Tucholskie by local government institutions and non-governmental organizations, through various cultural events and other projects. The article presents examples of rituals and habits practiced among the inhabitants, local subdialect, local embroidery technique, rustic architecture and traditional regional cuisine. Next a reference has been made to tourism products that are based on folk cultural resources: thematic villages and cultural events, which contribute to the promotion of the region and improve its attractiveness for tourists.

Keywords: Tuchola Forest, folk culture, Ethnographic region, dialect, tourist traffic

Wstęp

Bory Tucholskie (BT), to nie tylko atrakcyjny obszar pod względem przyrodniczym, region ten posiada swoistą kulturę ludową, oryginalny folklor związany ściśle z miejscową przyrodą i zajęciami mieszkańców. Rozwój cywilizacji przyczynił się do stopniowego zanikania dawnych obrzędów, obyczajów, strojów, pieśni, przepisów kulinarnych, wzornictwa, gwary. Wraz z postępem zmienił się styl budowlany, a pozostałe z dawnych czasów zagrody, zabudowania, pałace i dworki szybko znikają z krajobrazu. Tylko nieliczne znalazły się pod ochroną konserwatora zabytków czy zostały przeniesione do muzeów etnograficznych. Dlatego też, najmniejsza częśćka kultury jest dziś bardzo szanowana, a organizacje społeczne i miejscowa ludność przyczyniają się do jej odtwarzania, wzbogacania i popularyzacji regionu. Zaznaczyć trzeba, iż BT stanowią w znacznej części sferę wpływów kultury kaszubskiej, jednak Sychta (1998) doszedł do wniosku, że oprócz wspólnego podłoża z całą Polską, ludowa kultura materialna BT posiada wiele pierwiastków o własnym, regionalnym zabarwieniu.

Obszar badań

Region BT, odznaczający się ponadprzeciętnymi wartościami krajobrazowymi w postaci boru sosnowego, sieci rzek, jezior, torfowisk i mokradeł, miejscami znacznych deniwelacji terenu, zachęca turystów do podjęcia tu aktywnego wypoczynku. Stwarza to idealne warunki do wędrówek pieszych i rowerowych, spływów kajakowych, grzybobrania, wędkowania, żeglarsstwa itp. Walory krajobrazowe i przyrodnicze BT znane były od dawna (Umiński 1988), już w okresie zaboru pruskiego stanowiły obszar dość intensywnej penetracji turystycznej. Rzeźba terenu została ukształtowana przez lądolód, głównie przez jego wody roztopowe, które usypały rozległe sandry takie jak sander Brdy czy Wdy (Karasiewicz i in. 2015). Prawie cały obszar pokrywa kompleks leśny rozwinięty na piaszczystych, jałowych glebach. Lasy zajmują tu prawie 3 tys. km². Dla zrównoważonej relacji między człowiekiem a biosferą utworzono w 2010 r. Rezerwat Biosfery UNESCO Bory Tucholskie, w którego obrębie funkcjonuje Park Narodowy „Bory Tucholskie”, cztery parki krajobrazowe (Wdecki, Wdzydzki, Tucholski, Zaborski) oraz 25 rezerwatów.

Kultura ludowa na obszarze Borów Tucholskich

Obszar ten zamieszkuje ponad 100 tys. mieszkańców, którzy należą do różnych grup etnograficznych. Na obszarze badań obserwowane jest zjawisko nachodzenia na siebie zasięgu terytorialnego Borów, Kociewia, Kujaw i Krajny. Tu pojawia się pytanie: jakie grupy ludnościowe zamieszkują etnograficzny region BT? Według Ollick (2007a) obszar ten zajmują Borowiacy, którzy są grupą ludności pochodzenia kaszubskiego, zamieszkującą pogranicze Kaszub – część powiatu chojnickiego i powiatu tucholskiego. Grupa ta w ciągu wieków uległa polonizacji językowej i kulturowej. Borowiacy dzielą się na Boraków (Borowiaków Kaszubskich) oraz Borowiaków Tucholskich. Boracy osiedlili się w okolicach Chojnic i w trójkącie Chojnice-Konarzyny-Swornegacie (Ollick 2007a). Borowiacy Tucholscy za-

mieszkują południową część obszaru, głównie powiat tucholski, okolice Czerska i Rytle. Są tu jeszcze Zaboracy, którzy zamieszkują tereny w okolicach Brus. Na północnych obrzeżach żyją Kaszubi, na wschodnich Kociewiaczy a przy północno-zachodniej granicy regionu – Gochy (Umiński 1988). Te grupy etniczno-kulturowe charakteryzuje przywiązanie do tradycji, czego dzisiaj wyrazem jest działalność stowarzyszeń, artystycznych grup regionalnych, organizowanie festiwali folklorystycznych itp. Sychta (1998) za borowiackie uznał m.in. miejscowości: Bysław, Cekcyn, Czersk, Drzycim, Legbąd, Lubiewo, Odry, Osie, Osiek, Ryteł, Szlachta, Śliwice, Tuchola, Wda.

Gwara borowiacka

Mieszkańcy BT bezpowrotnie tracą jeden z ważniejszych elementów swojej tożsamości, tj. język jakiego używają jeszcze sporadycznie starsze pokolenia. W połowie XX w. gwara borowiacka była codzienną mową ludności wiejskiej. Gwara stanowi wartość kulturową i jest kultywowana na terenie BT przez różne organizacje, jak np. Stowarzyszenie „Światło” na rzecz Ocalenia Śladów Przeszłości w gminie Cekcyn, Borowiackie Towarzystwo Kultury w Tucholi, zespoły folklorystyczne Frantówki, Klonowianki, Cisowianie, Lokalną Grupę Działania „Bory Tucholskie” i inne.

Napływ oraz przemieszczenie się ludności na terenie Borów powodowały jak twierdzi Puchowski (2005), że ewolucji ulegało również słownictwo. W gwarze borowiackiej dużo jest naleciałości z gwary kociewskiej i dialektu kaszubskiego oraz słowa zaczerpnięte z języka niemieckiego (np. durszlak, małych – obiad, gapa – wrona, klumpy – buty, kartofelzupa – kartoflanka). Zabrocki (1934) stwierdził, że aby uniknąć nieporozumień mowę, którą posługiwali się Borowiaczy nazwał „gwarą Borów Tucholskich”. Rozważania na temat języka jakim posługują się mieszkańcy BT prowadziła ostatnio Bojałkowska (2015).

Obrzędy, zwyczaje i rękodzieło

Elementami kultury, wyróżniającymi Borowiaków na tle innych grup etnicznych są także obrzędy i zwyczaje. Cykliczne praktykowanie obrzędów przez społeczność Borów, wyznaczało bieg życia i cykl pór roku (Ollick 2007a, 2009). Tutejsze obrzędy mają wiele wspólnych cech z sąsiednimi regionami. Do charakterystycznych obrzędów, nadal kultywowanych należą m.in. Święto Sobótki a nad jeziorem Piłskim corocznie odbywa się wydarzenie pod nazwą „Świętojanki” (Ollick 2009). Lokalna Grupa Działania „Bory Tucholskie” opowiada o jedynym w kraju zwyczaju, który polega na odwiedzinach Gwiazdorów w wieczór Wigilijny. Pracownicy Muzeum Etnograficznego w Toruniu są przekonani, że gwiazdorowe grupy z Suchej koło Lubiewa należą do ostatnich. Złożone są z około ośmiu kawalerów, którzy odwiedzają mieszkańców, składając rymowane życzenia, obdarowując drobnymi prezentami a czasem psocąc, gdyż jest to element tradycji. Dzięki tradycji przekazywanej z pokolenia na pokolenie, obrzędy i zwyczaje mogą być nadal odtwarzane za sprawą działalności zespołów folklorystycznych, kół gospodyń czy stowarzyszeń kulturalnych. Niektóre obyczaje i obrzędy wraz z postępem cywilizacyjnym zaczęły powoli zanikać lub zaginęły całkowicie. Zdaniem Ollick (2007a) obrzędy, które przetrwały, są łącznikiem między tradycją a nowocze-

Ryc. 1. Elementy kultury materialnej Borowiaków: A – Przykład haftu; B – zabytkowa chałupa z I połowy XIX w. z Raciąża; C – akwedukt w Fojutowie, D – brama wejściowa do Górnicznej Wioski w Pile koło Gostycyna

Fig. 1. Elements of material culture of Borowiaków: A – an example of embroidery; B – historic hut with half of the nineteenth century of Raciąż; C – aqueduct in Fojutowo, D – entrance gate to Mining Village in Pila near Gostycyn

snością i należy je chronić. Wyrosły one z głębi duszy i pierwotnych potrzeb ludu, zawierają elementy kulturotwórcze, są widowiskowe, mają znaczenie społeczne. Wraz z innymi składnikami folkloru stanowią ważny i barwny składnik kultury regionu, który silnie przyciąga turystów. Ważnym aspektem kultury duchowej były mądrości ludowe oraz przysłowia jak np. „do św. Jana kapusta musi być obhakana i podsiana?”. Wierzenia Borowiaków wywodzą się z pogaństwa, a postaciami legend z Borów są: czarownice, diabły, skrzaty. Mieszkańcy wierzyli w postać Borowej Ciotki- opiekunki lasu.

Są to tylko wybrane przykłady obrzędów i zwyczajów, których w rzeczywistości jest więcej, o których można dowiedzieć się z prac Szychty (1998) Ollick (2007a, 2009) czy Ellwarta (2002, 2009) czy podczas odwiedzin w tym regionie.

Jedną z dominujących dziedzin sztuki ludowej jest rękodzieło a w tym hafty. Na terenie BT nie odnaleziono śladów rodzimego haftu borowiackiego. Wykonuje się hafty zaczerpnięte z wzornictwa kaszubskiego a szczególnie od Teodory Gulgowskiej. Wykształciły się tu dwie szkoły: borowiacka i tucholska. W szkole tucholskiej do wykonania haftów stosuje się kilkanaście kolorów złota i bursztynu a wykonuje się go płótnie szarym i białym (ryc. 1A).

Charakteryzuje się on bogactwem symetrycznych motywów, uzupełnionych mniejszymi elementami oraz wygiętymi lodyżkami.

Zabudowania gospodarcze z XIX oraz pierwszej połowy XX wieku

Elementem związanym z etnografią jest lokalne budownictwo. Zabytki takie na terenie Borów można podzielić na: obiekty budownictwa wiejskiego, zespoły dworsko-pałacowe i folwarczne, układy osadnicze sięgające średniowiecza, budowle sakralne i cmentarze oraz inżynierskie z dziedziny gospodarki wodnej i komunikacji. W kilku miejscach zachowały się chaty z XIX w. i pierwszej poł. XX w., a także zabudowania gospodarcze, wchodzące w skład zagrody wiejskiej, które są elementem krajobrazu kulturowego. Ze względu, iż głównym budulcem było drewno, budynki często niszczyły pożary.

Domy Borowiaków z XIX w. oraz z początku XX w. to najczęściej obiekty wolnostojące (ryc. 1B), których ściany wykonywano z belek drewnianych w konstrukcji zrębowej ze specyficznymi połączeniami w narożach zwanych „jaskółczy ogon” (Woźny, Jastrzębski 2005, 2009). Fundamenty wykonywano z polnych kamieni. Podbudowy kamiennie-ceglane zostały wprowadzone w XIX w. Budynki nie przekraczały 2,5 m wysokości, mierząc je, od poziomu gruntu do okapu dachu. Najpowszechniejszą formą dachu był dach dwuspadowy, kryty słomą, trzcinaą a od końca XIX w. dachówką i papą. W środku budynku stał szeroki komin tzw. butelkowy. Jedynymi dekoracjami budynków były malowane okiennice oraz drzwi stylizowane w ornamenti roślinne. Obecnie ochroną konserwatorską objęta jest tylko jedna chata z poł. XIX w. w Zalesiu Królewskim, a pozostałe wpisano do ewidencji obiektów zabytkowych województwa kujawsko-pomorskiego. Z tego też powodu obserwowany jest zbyt szybki proces modernizacji chat borowiackich (zamiana drewnianych okien na okna PCV czy strzechy na blacho dachówkę), przez co tracane są ich zabytkowe wartości. Jedną z najlepiej, zachowanych tradycyjnych wsi borowiackich jest Krąg (Ellwart 2009). W roku 1993 Telewizja Polska wyemitowała o niej program pt. „Tam gdzie czas się zatrzymał”, mimo to czas nie oszczędza zabytkowych chat, których liczba z roku na rok się zmniejsza. Dzieje tego miejsca sięgają połowy XVI w., kiedy to między jeziorami Okrągłe i Długie założono rybaczkówkę. Z czasem powstała mała wieś. W końcu XIX w., mieszkało tu prawie 200 osób. Dziś, liczba mieszkańców Kręgu nie przekracza 100 osób. Basta (2007) udokumentował na terenie Borów drewniane chaty z XIX w. oraz z początku XX w. m.in. w: Białej, Fojutowie, Kręgu, Legbądzie, Raciążu, Rzepicznej, Słupach. Część zabytków architektury ludowej udało się uratować i zasilają kolekcje muzeów etnograficznych we Wdzydzech Kiszewskich i Toruniu. Wśród budowli inżynierskich na podkreślenie zasługują akwedukt w Fojutowie (ryc. 1C) oraz Wielki i Mały Kanał Brdy.

Kuchnia

Kuchnia regionu odzwierciedla jego specyfikę. Tradycyjne posiłki są niezbyt wyszukane i proste. Gospodarka rolna nie odgrywała większej roli w życiu tutejszych mieszkańców, ze względu na słabe, piaszczyste gleby; dominowała gospodarka leśna. Podstawą skromnej

diety Borowiaków były ziemniaki, zwane bałabunami (Sychta 1998, Ollick 2007b). Podczas śniadania, na stole gościła zacierka lub groch gotowany wieczorem dnia poprzedniego. Na obiad często podawano potrawy zaprawiane żurem. Na kolację spożywano gęstą „prażnicę” ze śrutu i wody, ziemniaki z kwaśnym mlekiem oraz kaszę z ziemniakami. Jednym z ulubionych przysmaków były „gomółki” – twarogowe bryłki suszone na słońcu. Z upływem czasu pożywienie wzbogaciło się o mąkę, maślanek, mleko, śmietanę. Gotowano „zaklepane” zupy, szczególnie popularną „kapuściónek”, w której skład wchodziły sok z kiszzonej kapusty i ziemniaki. Raczono się również polewką z rozgotowanych ziemniaków, marchwi, cebuli oraz kubaby, tj. ziela angielskiego (Sychta 1998, Ollick 2007b). Inną popularną zupą był „zagraj”, przygotowywano go dodając do rozgotowanych ziemniaków zacierkę oraz przetopioną słoninę. Dopełnieniem pożywienia były owoce leśne oraz grzyby. Mięso jadano wyłącznie w czasie świąt. W przepisach kuchni borowiackiej, najczęściej pojawiają się dania z ziemniaków (np. babka ziemniaczana czyli borowiacki szandar, dukacze, flyndze) i grzybów (np. polewka grzybowa, mace) (Szycha 1998, Ellwart 2009). Kuchnia regionalna to unikalny element dziedzictwa kulturowego Borów, a niektóre potrawy przetrwały w tradycji do dzisiaj i są atrakcją turystyczną regionu.

Produkty turystyczne tworzone w oparciu o zasoby kultury ludowej

Wieś tematyczna to taka, której rozwój podporządkowany jest jakiemuś jednemu pomysłu, jednemu tytułowi. Wokół niego następuje specjalizacja wsi i tworzą się pomysły na biznes. Temat bierze się zwykle z tego, co dla wsi jest charakterystyczne, z czego jest ona znana i co może być w niej ciekawe dla innych (Idziak, 2004).

O wioskach tematycznych, jako produktach turystycznych na terenie BT pisali już Jaroszevska-Brudnicka i Brudnicki (2013) czy Radwańska i Szyda (2015) jednak ich oferta uległa zwiększeniu. Obecnie na terenie BT funkcjonuje 10 wiosek tematycznych (tab. 1), w których motywem przewodnim jest produkt lokalny, m.in. wioska borowiacka, grzybowa, chlebowa, miodowa oraz jabłkowa kraina. Odwiedzający mają możliwość uczestniczenia w warsztatach, wyrabiania i wypiekania produktów, degustacji oraz zakupu przetworów.

Tworzenie wiosek tematycznych jest jednym ze sposobów na przyciągnięcie turystów na obszary wiejskie. Mieszkańcy wiosek tematycznych zlokalizowanych w Borach, zauważyli i wykorzystują potencjał związany m.in. z przyrodą, historią czy tradycją (tab. 1). Główne ich działania wiosek skierowane są w stronę programów edukacyjnych, gier terenowych, zajęć warsztatowych. W związku z tym ofertę tych wiosek można nazwać jednodniową, gdyż pobyt w nich trwa do kilkunastu godzin.

Na szczególną uwagę zasługuje wioska o tematyce górniczej; w Pile koło Gostycyna w latach 1850-1939, funkcjonowały kopalnie węgla brunatnego. Mieszkańcy zrekonstruowali kopalnię „Montania” i udostępnili do zwiedzania a „Górnicza Wioska” oferuje i świadczy liczne usługi dla turystów (ryc. 1D). Odwiedzający mogą uczestniczyć w warsztatach rękodzieła, tworząc biżuterię z filcu, wełny i ozdób z gliny. Jest też możliwość wzięcia udziału w biesiadzie borowiacko-śląskiej „Wesele Szygara”.

Tab. 1. Wioski tematyczne działające na obszarze Borów Tucholskich*Table 1. Theme villages operating in the Tuchola Forest area*

Wioska tematyczna miejscowość	Temat przewodni	Wybrana oferta
Borowiacka Nowy Sumin	Borowiackie tradycje	warsztaty robienia figurek z siana, ubijania masła, pokazy strzyżenia owiec i przedzenia wełny, warsztaty kulinarne; minigaleria sprzętów gospodarstwa domowego; zwiedzanie galerii miejscowych twórców ludowych
Borowiackie Skrzaty Teolog	Bajkowe Skrzaty	gry i zabawy dla dzieci, ścieżka z chatkami skrzatów
Chlebowa Jania Góra	Tradycja wypiekania chleba	pokaz tradycyjnego młócenia zboża oraz przygotowanie ciasta według oryginalnej receptury, wypiek chleba i poczęstunek; Festiwal Chleba
Górnicza Piła	Tradycje górnicze	zwiedzanie pozostałości kopalni węgla brunatnego; warsztaty rękodzieła i degustacja potraw lokalnej kuchni; biesiada „Wesele Sztęgara”
Grzybowa Krzywogoniec	Grzyby	impreza plenerowa pod nazwą „Święto Grzyba”; zajęcia plenerowe i kameralne związane z grzybami
Jabłkowa Kraina / Śliwice	Tradycje sadownictwa	warsztaty wyrabiania potraw, przetworów z jabłek; wizyta w gospodarstwie rolnym oraz zagrodzie ekologicznej; przejazd bryczką przez wąwóz „Goły Jan”
Kwiatowa Żalno	Kwiaty i ich motywy w rękodziele	gry terenowe np. kwiatowe podchody; warsztaty decupagu oraz robienia kwiatów z różnych materiałów
Miodowa Wielki Mądomierz	Tradycja praktyki pszczelarskiej	warsztaty rękodzieła i lekcje edukacyjne (np. pokaz wybierania miodu, prac pszczelniczych); nieopodal wioski znajduje się pomieszczenie do apiterapii
Osada Cisowa Wysoka	Cisy rezerwatu Cisów Staropolskich	gra terenowa pt. „śladami legendarnej Borowej Ciotki”; warsztaty rękodzieła i degustacja lokalnych produktów
Ptasia Adamkowo	Bogactwo przyrodnicze, sztuka współczesna	ścieżka ornitologiczna; „Muzeum Ptaka”; Aleja im. Leona Wyczółkowskiego; warsztaty plastyczne

Imprezy kulturalne na terenie Borów Tucholskich

Do rozwoju turystyki na terenie Borów nie tylko przyczyniają się ponadprzeciętne walory przyrodnicze, ale również organizowane imprezy folklorystyczne. Umożliwiają zaprezentowanie własnego dziedzictwa kulturowego, np. te, które towarzyszą Dniom Borów Tucholskich. Dni Borów Tucholskich w Tucholi należą do największych imprez na Pomorzu, której celem jest zapoznanie z kulturą regionu i tradycjami kultywowanymi przez różne rzemiosła związane z lasem i otoczeniem (Paluśkiewicz 2010). Impreza jest promowana pod hasłem

„Przyjeżdżajcie! Las Was powita, a ludzie ugoszczą!”. W ramach Dni Borów jest impreza promująca folklor borowiacki pt. „Dzień Folkloru Borowiackiego”, gdzie istnieje możliwość skosztowania borowiackich dań, wysłuchania występów ludowych zespołów oraz zakupienia wyrobów rękodzieła. Wspomnieć trzeba o możliwości uczestniczenia w konkursach, np. biegi w szlorach (drewniakach) czy kulaniu beli słomy, za które zwycięzcy otrzymują w nagrodę dary lasu takie jak miód i jagody.

Wnioski

Teren Borów Tucholskich, posiada wybitne walory przyrodnicze. Do cech wyróżniających należy duże zalesienie oraz liczne zbiorniki wodne i rzeki. Na rzekach tych panują dobre warunki do uprawiania turystyki kajakowej, w odpowiednich miejscach zlokalizowano również miejsca do biwakowania. Ograniczona działalność gospodarza i słabe zurbanizowanie przekłada się na ochronę bogactwa przyrodniczego. Dlatego BT są odpowiednim miejscem do rozwoju turystyki i gospodarki leśnej. Czynnikiem, który przyciąga w ten region jest spuścizna kulturowa. Kultura materialna Borowiaków, zachowała się w postaci, zwyczajów, obrzędów, gwary, rękodzieła, zabytkowych, drewnianych chat. Kultura ludowa mieszkańców posłużyła do tworzenia produktów turystycznych, m.in. imprez folklorystycznych oraz wiosek tematycznych. Organizuje się tam warsztaty rzemiosła ludowego m.in. z tkactwa, plecionkarstwa, garncarstwa, pszczelarstwa, rybactwa, uprawy roli, obróbki bursztynu, wypieku chleba, malarstwa na szkle itd. Turysta ma szansę przeniesienia się w czasy świetności kultury borowiackiej poprzez bezpośredni kontakt z osobą ubraną w strój ludowy jak i mówiącą gwara borowiacką.

Spuścizna niematerialna przekazywana jest z pokolenia na pokolenie, obejmuje gwara borowiacką, wierzenia, obrzędy i zwyczaje, które z trudem przetrwały do naszych czasów, jak i te, które odchodzą w zapomnienie. Bory, przyciągają także smakoszy kuchni regionalnej. Dziedzictwo kulturowe można wykorzystać do otwarcia nowych placówek, oferujących usługi turystyczne, m.in. izb tradycji oraz restauracji czy barów, serwujących dania regionalne. Z kolei, większy rozgłos medialny, mógłby ściągnąć większą ilość turystów na imprezy kulturalne. Liderzy wiosek tematycznych z mniejszą popularnością wśród turystów, powinni pomyśleć o założeniu lub ulepszeniu stron internetowych i aplikacji mobilnych.

Literatura

- Basta J. 2007. Zabytki architektury i budownictwa Ziemi Tucholskiej. LOGO Tuchola.
- Bojałkowska K. 2015. Język mieszkańców Borów Tucholskich. W: Kunz M. (red.) Stan poznania środowiska przyrodniczego Tucholskiego Parku Krajobrazowego i Rezerwatu Biosfery Bory Tucholskie, Tuchola-Toruń, 232-243.
- Ellwart J. 2009. Bory Tucholskie i ich mieszkańcy. Kultura duchowa i materialna Borowiaków. Region Gdynia.
- Ellwart J. 2002. Kociewie i Bory Tucholskie, przewodnik turystyczny. Region, Gdynia.
- Gołąb Z. 1970. Słownik terminologii językoznawczej. PWN Warszawa.

- Idziak W., 2004, O odnowie wsi: poradnik. Fundacja Wspomagania Wsi. Warszawa.
- Jaroszevska-Brudnicka R., Brudnicki R. 2013. Kreowanie nowych produktów turystycznych na obszarach przyrodniczo cennych. Stud. i Mat. CEPL, Rogów, 37 (4): 144-150.
- Jastrzębski W. Woźny J. 2009. Bory Tucholskie. Region wielu kultur i narodowości. Bydgoszcz-Tuchola.
- Jastrzębski W. Woźny J. 2005. Dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze Borów Tucholskich. Stań badań i potrzeby badawcze. Bydgoszcz-Tuchola.
- Karasiewicz M.T. Weckwerth P. Adamczyk A. Redzimska B. 2015. Budowa geologiczna i geomorfologia Tucholskiego Parku Krajobrazowego. W: Kunz M. (red.). Stan poznania środowiska przyrodniczego Tucholskiego Parku Krajobrazowego i Rezerwatu Biosfery Bory Tucholskie, Tuchola-Toruń, 15-30.
- Ollick M. 2009. Od Adwentu do Adwentu: doroczne obrzędy i zwyczaje w Borach. Region Gdynia.
- Ollick M. 2007a. Małych i Grapa, tradycja, specjały kuchni i inne ciekawostki z Borów Tucholskich. LOGO, Tuchola.
- Ollick M., 2007b. Słowniczek Gwary Borowiackiej. Światło Cekoyn.
- Paluśkiewicz A. 2010. Dwa miecze czyli Tucholskie zapiski Jana Długosza. Region Gdynia.
- Puchowski B. 2005. Ło czym babki i dziadki dawni gubom powiadali. Standruk Chojnice.
- Radwańska M. Szyda B. 2015. Wioski tematyczne szansą na aktywizację społeczno-gospodarczą mieszkańców terenów wiejskich oraz wzmocnienie konkurencyjności w przestrzeni turystycznej. W: D. Kozłowska, L. Kozłowski (red.) Innowacyjne działania i gospodarstwa na obszarach wiejskich. PTG Toruń, 200-212.
- Sobierajska D. 2010. Bory Tucholskie, powiat tucholski: przewodnik. PWR, Toruń.
- Sychta B. 1998. Kultura materialna Borów Tucholskich. Bernardinum, Gdańsk-Pelplin.
- Umiński J., 1988. Bory Tucholskie: szlaki turystyczne. Wyd. PTTK Kraj.
- Zabrocki L. 1934. Gwara Borów Tucholskich. Szkic historyczno-genetyczny. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.

Tomasz Karasiewicz, Barbara Szyda
Wydział Nauk o Ziemi, UMK Toruń
mtkar@umk.pl, bszyda@umk.pl